

A Leviatán szétcsavarozása:

hogyan alakítják a valóság makrostruktúráját az aktorok, és hogyan segítik őket ebben a szociológusok

Fordította: Kasnyik Márton

„Háta pikkelyeket visel barázdásan, mik le vannak zárva kovakő pecséttel... Egyik a másikhoz hozzáilleszkedik, még a levegő sem hatol át közöttük... Tüsszentése nyomán világosság ragyog, szeme olyan, mint a hajnal szempillája.”

(Jób 41:7, 8, 10)

I. A HOBBSI PARADOXON

Ami adott: egyenlő és önző, „a mindenki mindenki ellen hadiállapotában”,¹ törvény nélkül, kegyetlen természeti állapotok közepette élő emberek sokasága. Hogyan lehet ennek az állapotnak véget vetni? Mindenki ismeri Hobbes válaszát: úgy, hogy minden ember szerződést köt mindenki mással, és ez a szerződés felhatalmaz egy embert, vagy emberek egy csoportját, hogy mindenki más nevében beszéljen. Ők válnak az „aktorrá”, amelynek a szerződő sokaság a „megbízója”.² Ily módon „megbízva”,³ a szuverén válik azzá a személlyé, aki megmondja, hogy a többiek kik, mit akarnak és mennyit érnek. Ő számol el adósságaikkal, garantálja jogait, jegyzi fel a tulajdonjogokat, ő lesz a rangok, a vélemények, az ítéletek és az értékek végső

mértékadója. Röviden, a szuverén lesz a Leviatán: „az a halandó isten, amelynek – a halhatatlan Isten fennhatósága alatt – békénket és oltalmunkat köszönhetjük”.⁴

A Hobbes által ajánlott megoldás nagy fontossággal bír a szociológiai és a politikai filozófia számára egyaránt, mivel először ír le kapcsolatot a makro- és a mikroaktorok között. Hobbes nem lát olyan méret- vagy szintkülönbséget a mikro- és a makro- aktorok között, amely nem tranzakció eredménye lenne. A sokaság – állítja Hobbes – egyidejűleg a politikai test Formája és Anyaga. E mesterséges test felépítését úgy tervezték meg, hogy az abszolút szuverén semmivel ne legyen több a sokaság óhajainak összességénél. Bár a „Leviatán” kifejezést általában a „totalitárius szörnyeteg” szinonimájaként fogják fel, Hobbes szerint a szuverén semmit nem mond, ami a saját autoritásából eredne. Nem tesz semmit anélkül, hogy a sokaság felhatalmazná; amelynek ő a szóvivője, képmása és hangjának felerősítője.⁵ A szuverén sem természete, sem funkciója szerint nincs az emberek felett, nincs magasabban, nem nagyobb a mérete és nem alkotja más anyag. Ő a nép egy másik „halmazállapotban”; abban az értelemben, ahogy légnemű vagy szilárd halmazállapotról beszélünk.

Michael Callon, Bruno Latour: Unscrewing the Big Leviathan: how actors macrostructure reality and how sociologists help them to do so. In K. D. Knorr-Cetina, A. V. Cicourel (szerk.) *Advances in Social Theory and Methodology: Toward an Integration of Micro- and Macro-Sociologies*. Boston, Mass, Routledge and Kegan Paul 1981, 277–303. o.

Ez az állítás kiemelkedően fontosnak tűnik fel, olyannyira, hogy következményeinek vizsgálatát tesszük meg ezen tanulmány tárgyának. Hobbes szerint nincs olyan különbség az aktorok között, amely a *természetükből adódna*. Minden méret-, szint- vagy kiterjedésbeli eltérés küzdelem vagy alku eredménye. Nem tehetünk tehát különbséget makroaktorok (intézmények, szervezetek, társadalmi osztályok, pártok, államok) és mikroaktorok (egyének, csoportok, családok) között e három szempont alapján, mivel, ha úgy tetszik, ők mind „ugyanakkorák”, illetve küzdelmeik fő tétje és egyben a legfontosabb eredménye maga a méret. Hobbes számára – és számunkra is – nem a mikro- és makroaktorok osztályozása, vagy a két cselekvőtípusról való tudásunk összebékítése a fő kérdés, hanem az, hogyan válik egy mikroaktor makroaktorrá. Hogyan cselekedhet több ember „egy emberként”?

A Hobbes által megfogalmazott probléma eredetiségét csak részben homályosítja el erre adott válasza, a társadalmi szerződés, amelyről a történettudomány, az antropológia és immár az etológia is bebizonyította, hogy lehetetlen. Ám valójában a szerződés csak egy sokkal általánosabb jelenség, a transláció egy konkrét esete.⁶ Transzláción azokat az alkudozásokat, fondorlatokat, számításokat, a meggyőzés érdekében tett, akár erőszakos⁷ cselekedeteket értjük, amelyeknek köszönhetően egy cselekvő vagy egy erő felhatalmazza magát – illetve eléri, hogy mások felhatalmazzák –, hogy más cselekvők vagy erők nevében beszéljen, cselekedjen:⁸ „ugyanazok az érdekeink”, „tedd, amit én szeretnék”; „nem fog sikerülni nélkülem”. Amikor egy aktor többes szám első személyben beszél, akkor más aktorokat egy egységes akarattá változtat, amelynek ő lesz lényege és kifejezője. Többé nemcsak egy, hanem többek nevében kezd cselekedni. Erősebb lesz, nőni kezd. A társadalmi szerződés úgy hoz jogi határozatot az egyszerű-s-mindenkorra, illetve a mindent-vagy-semmit rituáléjáról, hogy amögött a transláció folyamatai számos empirikusan megragadható, részletes, megfordítható, mindennapi alkudozást láttatnak. Ha tehát lecseréljük a szerződés fogalmát a transláció folyamataival, nemcsak a Leviatán indul növekedésnek, de Hobbes megoldása is visszanyeri a maga eredetiségét.

Jelen tanulmány célja, hogy megmutassa, mi lesz a szociológiával, ha megtartjuk Hobbes központi hipotézisét, és a szerződés fogalmát a transláció általános törvényével helyettesítjük. Hogyan írhatjuk le a társadalmat, ha célunk a mikro- és makroaktorok különböző méretei felépítésének az elemzése?

Nem szabad félreérteni a Leviatán leírása érdekében bevetett módszertani korlátokat. Nem értenénk a lényegét, ha különbséget tennénk „egyének” és „intézmények” között; ha azt feltételeznénk, hogy előbbi a pszichológiára, utóbbi pedig a gazdaságtörténetre tartozik.⁹ Természetesen *léteznek* makroaktorok és mikroaktorok, de a különbség köztük olyan hatalmi viszonyok és hálózatok kiépülésének terméke, amelyet *nem fogunk megérteni*, ha *a priori* feltételezzük, hogy a makroaktorok nagyobbak a mikroaktoroknál. Ezek a hatalmi viszonyok és translációs folyamatok érthetőbbé válnak, ha elfogadjuk Hobbes különös feltételezését, miszerint minden cselekvő izomorf.¹⁰ Az izomorf itt nem azt jelenti, hogy minden aktor mérete ugyanakkora, hanem azt, hogy a priori nem határozható meg a méretük, mivel az egy hosszas küzdelem eredménye. Mindezt talán úgy érthetjük meg a leginkább, ha hálózatként fogjuk fel az aktorokat. Lehetséges ugyanis, hogy két hálózatnak ugyanolyan formája van, miközben az egyik mérete majdnemhogy egy pontra korlátozódik, a másik viszont több országon át terjeszkedik; ugyanúgy, ahogy a szuverén egy lehet a sok közül, de lehet az összes többi egy személyben. A bankár irodája nem nagyobb, mint a foltosóvarga boltja; az agya, a kultúrája, a baráti köre és a világa sem az. Az előbbi mégis „nagy ember”, utóbbi pedig „csupán” egy ember.

A szociológusok – akárcsak a politikusok vagy az utca embere – túl gyakran *változtatják meg elemzési kereteiket* attól függően, hogy makro- vagy mikroaktorokkal, a Leviatánnal vagy egy szociális interakcióval, a kultúrával vagy egyéni szerepekkel foglalkoznak. Az elemzési keret megváltoztatásával elfogadják a hatalmi viszonyokat, a győzteseket segítik, a veszteseknek pedig a *vae victis* jut csupán.

Az e kötetben helyet kapott írások szerzői egyetértenek abban, hogy ez a probléma azért vált sürgetővé, mert a szociológusok jelenleg nem képesek ugyanazokkal az eszközökkel és érvekkel vizsgálni a makro- és a mikroaktorokat. Adottnak veszik, hogy szintkülönbség van a mikro- és a makroelemzés között, bár egy tágabb elméleti keretben gyakran össze kívánják egyeztetni őket.

Úgy tűnik nekünk, hogy a szociológusok túl gyakran esnek helytelen előítéletek csapdájába. Vagy azt gondolják, hogy léteznek makroaktorok, és így segítik őket tovább növekedni, vagy pedig tagadják létezésüket, és ezzel elveszik tőlünk a lehetőséget, hogy tanulmányozzuk őket.¹¹ Ez a két eltérő, de szimmetrikus hiba ugyanabból a feltételezésből ered: annak tényként való elfogadásából, hogy az aktorok

vagy azonos méretűek, vagy különbözőek. Ha vissza-utasítjuk ezt a feltételezést, akkor ismét Hobbes paradoxonával kell szembenéznünk: egyik aktor sem nagyobb a másikinál, ez csupán egy tranzakció (a transláció) során valósulhat meg, nekünk pedig ezt kell vizsgálnunk. Ebben a tanulmányban azt mutatjuk meg, hogy ha az ember kitart Hobbes paradoxona mellett, akkor elkerülheti a fent vázolt szimmetrikus hibákat, és megértheti, hogyan nőhet ilyen nagyra a Leviatán.

A második részben a következő paradoxont szeretnénk megoldani: ha minden aktor izomorf, és eredetileg egyik sem nagyobb a többinél, hogyan lehetséges, hogy végül mégis individuális vagy makroaktorra válik? A harmadik részben azt vizsgáljuk meg, hogyan fejlődnek és hanyatlanak az aktorok, és az általunk javasolt módszer hogyan teszi lehetővé méretük változásának követését anélkül, hogy változtatnunk kellene az elemzés keretein. Végezetül részletesebben értekezünk a szociológusok szerepéről a relatív méret változásával kapcsolatban.

2. PÁVIÁNOK, AVAGY A LEHETETLEN LEVIATÁN

Hagyjunk most Hobbes Leviatánról szóló meséjét, és kezdjünk egy másik mesébe, a lehetetlen Majom-Leviatán történetébe, amely arról szól, milyen nehéz a vadon élő páviánok csoportjában makroaktorokat felépíteni.¹² Hobbes azt gondolta, hogy a társadalom az emberrel jött létre.¹³ Sokáig így vélekedtek, míg nem az állatok gyülekezését elég közről vizsgálták ahhoz, hogy nyilvánvalóvá váljon: nemcsak az emberekre, hanem a főmlősökre, a hangyákra vagy az élesztőgombákra vonatkozóan is helyénvalóak a társadalom létrejöttéről szóló elméletek.

Ez a brutális fenevadakból álló „szervezetlen” herda – amint esznek, párzanak, üvöltenek, játszanak és harcolnak egymással e szőrből és agyarakból álló káoszban – biztosan erősen hasonlít ahhoz, ahogy Hobbes a „természeti állapotot” elképzelte. A páviánok élete „szegényes, vad és rövid”.¹⁴ A teljes szervezetlenség képe lehetővé tette az emberi társadalom és a bestialitás – a rend és a káosz – közötti ellentét előtérbe helyezését.

Amikor a második világháború előtt, de különösen az ötvenes évek óta elkezdtek intenzíven tanulmányozni a páviánokat, minden megfigyelő újraalkotta Hobbes Leviatánját.¹⁵ A páviánok most már nem

szervezetlen falkákban élnek, hanem olyan merev csoportokban, ahol a nőnemű páviánokat és gyerekeiket szigorú hierarchikus viszonyokba szerveződtött domináns hímek veszik körül. Az 1970-es években a piramis formájú majomtársadalmakat az emberi társadalmak ellentétéként használták, utóbbiakat rugalmasabbnak, szabadabbnak és komplexebbnek tartották. Az elmúlt 30 év során a főmlősök tanulmányozása egyfajta projektív tesztként szolgált: először bestiális káoszt figyeltek meg, aztán egy merev, szinte totalitárius rendszert. A páviánok kénytelenek voltak újjáépíteni a Leviatánt, és a természeti állapotból eljutni a teljes engedelmességig.

Ennek ellenére a majmokat közelebbről megfigyelők egy újfajta Leviatánt alkottak meg. A páviánok ténylegesen szerveződve élnek: nem minden lehetséges egyenlő mértékben. Az állatok nem mennek közel bármelyik másik társukhoz; nem esetlegesen fedezik vagy vakargatják egymást, és a mozgásuk sem véletlenszerű; az állatok nem mennek csak úgy oda, ahová épp kedvük tartja. Ugyanakkor ez a szervezet soha nem eléggé merev ahhoz, hogy integrált rendszert alkosson. Ahogy a megfigyelők jobban megismerték páviánjaikat, az uralmi hierarchiák rugalmasabbá, sőt, végül – legalábbis a hímek esetében – semmissé váltak.¹⁶ Az elsődleges agresszivitás ritkább lett: úgy látták, hogy a páviánok egyre nyugodtabbá és szocializáltabbá, míg nem csoportjaik meglepően „civilékké” váltak. Megfigyelték, hogy a híres elemi szükségleteket (az evést, a kopulálást, az uralmat, a reprodukciót), amelyek a „mindenki mindenki ellen” harci állapotát vezérlik, átmenetileg függesztették a szociális interakciók játéka érdekében. Nincs káosz, de nincs merev rendszer sem. A páviánok immár olyan egységekben élnek, amelyek nem rigidek, de nem is rugalmasak. A méretbeli, nemi és életkorbeli különbségek mellett társadalmi kötelek is kimutathatóak; a család, a klán és a barátságok hálózatai, sőt, akár viselkedésből vagy hagyományból eredő megszokások is. Egyik ilyen kategória sem definiálható egyértelműen, mivel ezek mind egyszerre vannak játékban, idővel pedig meg is szűnhetnek. A mai megfigyelők a páviánok társadalmának szövetét tehát sokkal erősebbnek látják azoknál, akik brutális vadakat láttak bennük, ám a háború utáni megfigyelőknél végtelenül rugalmasabbnak írják le őket.

Ahhoz, hogy a páviánok társadalma egyidejűleg rugalmas és szoros is lehessen, egy elképesztő hipotézissel kellett előállni: a majmokat egyre több és több társadalmi képességgel ruházták fel, hogy lehetővé tegyék egy bonyolult társadalom javíthatóságát,

működését, folytonosságának elérését és konszolidálását.¹⁷

Nem könnyű a pávián élete ebben az új társadalomban, és nem könnyebb a mi életünknel sem, ahogyan azt az etnometodológiai munkák feltárták. Folyamatosan el kell döntenie, hogy ki kicsoda, ki alacsonyabb- és felsőbbrendű, ki vezeti és ki követi a csoportot, kinek kell félreállnia, hogy átengedje őt. És csupán egy zavaros logika van ebben a segítségére, amellyel több száz elemet kell értékelnie. Az etnometodológusok szerint az indexikalitás minden alkalommal rekonstrukcióra szorul. Ki hív? Mit akar mondani? Nincsenek jelzések, nincsenek áruhák, nincsenek diszkrét jelek. Természetesen sok jel, utalás és morgás van, ám ezek egyike sem elég egyértelmű. Kizárólag a kontextus árulja el értelmüket, ám a kontextus egyszerűsítése és értelmezése folyamatos agymunkát igényel. Ezért tűnnek ezek az állatok ilyen különösnek. Az alapján, ahogy az erdőben élnek, egész nap az evéssel és a párással kellene foglalkozniuk. Ehhez képest kizárólag a kapcsolataik megőrzésével tevékenykednek, vagy ahogy Hobbes mondja, tartósan testekhez kötik testüket. Ahogyan mi, úgy ők is társadalmat építenek, amely körülveszi őket, menedéket és feladatot, luxust, játékot és sorsot biztosít.

Az egyszerűség kedvéért mondhatnánk, hogy a páviánok „társas lények”. A „társas” szó, mint tudjuk, a latin *socius*-ból származik, amely a „követés”, a *sequi* rokona. Először is követni, majd szövetséget alkotni vagy toborozni, végül közös dolgokat megosztani. Többben egy egységként viselkedni, és kész is a társadalmi kötelék. A páviánok társas lények, hasonlóan az összes többi „társas” állathoz, legalábbis abban az értelemben, hogy követik egymást, szövetségeket hoznak létre és tagokat toboroznak, kapcsolatokat és területeket osztanak meg. De abban az értelemben is, hogy csak azokkal az eszközökkel tartják fenn szövetségeiket, kapcsolataikat és parcelláikat, amelyekkel az etnometodológusok szerint az indexikalitás helyrehozható. Folyamatos test és test közötti cselekvéssel stabilizálják a kapcsolataikat.¹⁸

Kizárólag a páviánok esetében beszélhetünk arról – miként azt Hobbes megköveteli –, hogy élő testek alkotják a Leviatánnak mind a Formáját, mind az Anyagát. Mi történik, ha ez így van? Akkor nincs Leviatán. Ezért egy központi jelentőségű kérdést kell most megfogalmaznunk: ha a páviánok felismerik Hobbes feltételeit, és azt, hogy olyan társadalom látványát tárják elénk, amelyben nincs szilárd Leviatán vagy tartós makroaktor, akkor valójában hogyan konstruálódnak azok a szilárd és tartós makroaktorok, ame-

lyeket mindenféle látunk az emberi társadalmakban?

Hobbes úgy gondolta, hogy a Leviatán testekből is felépülhet, ám ekkor kizárólag a páviánokról gondolkodott. Az ő Leviatánja soha nem épülhetett volna fel, ha a testek nem lettek volna a társadalmi test Formái és Anyagai. Bár ahhoz, hogy a társadalmat stabilizálják, mindenkinek – majmoknak és embereknek egyaránt – olyan asszociációkat kell játékba hoznia, *amelyek tovább tartanak, mint az őket létrehozó interakciók* – a majmok és az emberek társadalmainak erre felhasznált erőforrásai és stratégiái különbözhetnek. Például ahelyett, hogy közvetlenül hatnánk a kollégáink, szüleink és barátaink testére, mint a majmok, inkább olyan stratégiákat választunk, amelyek szilárdabbak és kevésbé változatosak. A természeti állapotban senki nem elég erős ahhoz, hogy minden szövetségnek ellen tudjon állni.¹⁹ De ha átalakítjuk a természeti állapotot, és a nyugtalan szövetségeket falakkal és írott szerződésekkel, a rangokat egyenruhákkal és tetoválásokkal, a változékony barátságokat pedig nevekké és jelekké váltjuk fel, akkor eljutunk a Leviatánig: „Szilárdan áll rajta rétegezett húsa, mozdulatlan, mintha ráöntötték volna. Mintha kőből volna, oly kemény a szíve, kemény, mint amilyen az alsó malomkő. Ha föltápaszkodik, a habok is félnek, a tenger hullámai távolabb húzódnak...” (Jób 41:15–17).

A relatív méretbeli különbség akkor valósul meg, ha a mikroaktor mellett, hogy követőket tud toborozni, a lehető legtöbb tartós anyagot is megszerzi. Akkor tesz szert nagyságra és hosszú életre, ha másokat magához képest kicsinek és átmenetinek mutat. A mikro- és makroaktorok közötti különbség éppen abban áll, ami az elemzésekből gyakran kimarad. A főemlősöket kutatók nem említik, hogy a páviánoknak – világuk fenntartását illetően – nem állnak rendelkezésükre olyan eszközök, mint a megfigyelőknek. Hobbes nem említi, hogy semmilyen ígéret – legyen az bármilyen ünnepélyes – nem képes olyan félelmet kelteni a szerződő felekben, hogy azokat engedelmességre bírja. Nem említi azt sem, hogy a szerződést az teszi ünnepélyessé, ami a szuverén jelentőségességét is adja: a hely, ahonnan a szuverén beszél, a jól felszerelt hadseregek, amelyek körülveszik, az íráskész és felfevőeszközök, amelyek szolgálják őt.²⁰ Az etnometodológusok kifejezik az elemzéseikből, hogy az emberi társadalmakban számos olyan eszköz, szabály, fal és objektum segít a kontextusok bonyolultságának egyszerűsítésében, amelyeknek ők csupán egy részét elemzik. Össze kell szednünk tehát azokat a dolgokat, amelyeket ők ki-

hagynak, és ugyanazzal a módszerrel meg kell vizsgálnunk azokat a stratégiákat, amelyekkel testekre, anyagokra, diskurzusokra, technikákra, érzésekre, törvényekre és szervezetekre lehet szert tenni. Ahelyett, hogy a szociális/technikai, az emberi/állati, illetve a makro/mikro vonal mentén felosztanánk az alanyt, mi inkább csupán az *ellenállóképesség fokozatait* tartjuk meg az elemzés számára, és kizárólag a *relatív szilárdság változatait és a különböző anyagok tartósságát* fogjuk vizsgálni.

Az anyagok különböző mértékű tartóssággal való asszociációja számos gyakorlatot eleve hierarchizál, mégpedig oly módon, hogy néhány stabillá, azaz a továbbiakban figyelmen kívül hagyhatóvá válik. Márpedig csak ezen stabil gyakorlatok által lehetséges a „növekedés”. A Leviatán építéséhez *kicsivel több* kell a kapcsolatok, szövetségek és barátságok felhalmozásánál. Egy cselekvő növekedését az mutatja, hány viszonyt képes, ahogyan mondjuk, fekete dobozokba tenni. Egy fekete doboz tartalma pedig az, amit már nem kell átgondolni, ami teljesen közönyössé vált. Minél több elemet tud valaki ezen fekete dobozokban elraktározni – gondolkodásmódokat, szokásokat, erőket és tárgyakat –, annál szélesebb lehet a szerkezet. Természetesen a fekete dobozokat soha nem lehet tökéletesen lezárni – különösen igaz ez a páviánokra –, de a makroaktorok képesek *úgy tenni, mint-ha* azok le lennének zárva. Bár az etnometodológusok rámutattak, hogy mindannyian folyamatosan azért küzdünk, hogy lecsukjuk a fekete dobozainkat, a makroaktorokról annyi elmondható, hogy nem kell *ugyanolyan intenzitással* egyezkedniük mindenért. Továbbléphetnek, és támaszkodhatnak egy már meglévő erőre, amíg egy másikért alkudoznak. Ha ez nem működne, nem tudnák a társadalmi valóságot leegyszerűsíteni. Gépészeti nyelven szólva, nem tudnának egy gépet felépíteni, tehát nem tudnák elrejtteni az igyekezetet, hogy úgy tűnjön, az erők maguktól mozognak. Logikai kifejezésekkel élve pedig nem tudnának érvláncolatokat létrehozni, tehát nem tudnának a vitában olyan premisszákat rögzíteni, melyek lehetővé tennének további dedukciókat, illetve a különböző elemek közötti rend létrejöttét.

Amennyiben a „fekete doboz” kifejezés túl mereven bizonyulna azon erők leírására, amelyek hermetikusan lezárják a dobozokat, lehetséges egy olyan másik metafora bevezetése is, amelyet Hobbes használhatott volna, ha olvas Waddingtont.²¹ A megtermékenyítés első pillanataiban minden sejt ugyanolyan. De hamarosan visszafordíthatatlanul megváltozik a genetikai térkép; ezt nevezik „chreod”-oknak (szük-

ségszerű útnak). Ekkor kezdődik a sejtek differenciációja. Akár fekete dobozokról, akár *chreod*-okról beszélünk, valójában aszimmetriák kialakulásáról van szó. Képzeljünk el egy testet, ahol a differenciálódás soha nem visszafordítható teljesen, amelyben minden sejt megpróbálja arra kényszeríteni a többit, hogy visszafordíthatatlanul specializálódjon, és amelyben minden szerv folyamatosan a fej szerepét követeli. Ha elképzélünk egy ilyen szörnyet, akkor viszonylag egyértelmű képünk lesz a Leviatán testéről, amely növekedésének bármelyik pillanatban saját szemünkkel lehetünk tanúi.

Ezzel feloldottuk a tanulmány bevezetésében leírt paradoxont. Azért lesznek különböző méretű, ám izomorf cselekvőink, mert közülük néhányan fekete dobozokba tettek bizonyos elemeket, hogy megváltoztassák relatív méretüket. A módszer kérdése is megoldódott. Hogyan vizsgálhatunk makro- és mikroaktorokat anélkül, hogy elfogadnánk méretkülönbségeiket? Válasz: azzal, hogy nem a társadalmira irányítjuk figyelmünket, hanem azokra a folyamatokra, amelyek segítségével a cselekvők tartós aszimmetriákat hoznak létre. Ezen túlmenően az nem érdekel minket, hogy ezek közül a folyamatok közül egyeseket néha „társadalmiak” (testek kapcsolódása), másokat pedig „materiálisnak” (anyagok kapcsolódása) neveznek. Csupán annak van jelentősége számunkra, hogy mi a különbség azok között, amiket be lehet rakni a fekete dobozba és amik a jövőbeli alkudozás tárgyai maradnak.

Összefoglalva: a makroaktorok olyan mikroaktorok, akik vagy amik több (nehezen lezárható) fekete doboz tetején ülnek. Nem nagyobbak, és nem is komplexebbek a mikroaktoroknál; ellenkezőleg, ugyanakkorák, és, mint látni fogjuk, valójában egyszerűbbek, mint a mikroaktorok. Így képessé válunk arra, hogy átlássuk a Leviatán szerkezetét, mivel tudjuk, hogy nem kell megijednünk sem az uralkodó mérete, sem a fekete dobozok sötétsége miatt.

3. TERATOLÓGIAI ESSZÉ

Ebben a részben elhagyjuk Hobbes barbár jogász Leviatánját, akárcsak a páviánoknál megfigyelt erdeiszavannai Leviatánt, és ezúttal a hatalmas mesebeli szörnyeteg egy részletét fogjuk követni: két cselekvő – a francia áramszolgáltató (EDF) és a Renault – a '70-es években egymással folytatott küzdelme során történő relatív méretváltozásait.²²

Ahhoz, hogy magunk mögött hagyassuk a szokásos, immár terméketlennek talált elhatárolásokat (makro/mikro, emberi/állati, szociális/technikai), továbbá hogy hűek maradjunk a fent ismertetett módszertani elvekhez, új fogalmakra lesz szükségünk. Mi egy „aktor”? Bármilyen elem, amely képes maga mögött meghajlítani a teret, önmagától függővé tenni más elemeket, és a saját nyelvére fordítani azok akarátát. Egy cselekvő változásokat eszközöl más elemekben, valamint a társadalmi és a természeti világ leírására használt fogalmakban. Megállapítja, mi tartozik a múlthoz, és mit tartogat a jövő; definiálja, mi jön korábban és mi később, pénzügyi mérlegeket vázol fel, kronológiákat alkot, azaz kötelező érvényűvé teszi saját tér- és időfogalmát. Meghatározza a teret és annak szerveződését, a méreteket és a mértékeket, az értékeket és a szabványokat, a játék tétjeit és szabályait, sőt, a játék mint olyan létezését is. Vagy megengedi egy másik, nála is erősebb cselekvőnek, hogy mindezt megtegye helyette. Ezt a lényegi küzdelmet már többször leírták, de csak kevesek próbálták kideríteni, hogy hogyan képesek az aktorok elérni, hogy ezek az aszimmetriák tartóssá váljanak, és hogyan teszik kötelezővé saját időbeliségüket és területet mások számára. A válasz erre a kérdésre elvben mégis igen egyszerű: azáltal, hogy tartósabb elemekre tesznek szert, amelyekkel pótolják az elért szint átmeneti különbségeit. A gyenge, visszafordítható interakciókat erősebb interakciókkal helyettesítik. Az aktor által uralt elemek korábban elszökhettek bármilyen irányban, most azonban ez már nem lehetséges. A lehetőségek garmadáit helyett erővonalakat, kötelező ellenőrzőpontokat, irányokat és levezetésekkel találunk.²³

3.1 A FRANCIA ÁRAMSZOLGÁLTATÓ ÉS A RENAULT: HIBRIDEK ÉS KIMÉRA

Nézzük a francia áramszolgáltató (EDF) esetét, amely a '70-es évek elején egy elektromos autót szeretett volna a piacra dobni. Az EDF tehát új területre merészkedett, mégpedig azért, hogy létrehozza az ideális elektromos személygépkocsit. Mindezt úgy, hogy közben újraértelmezik a világ totalitását, illetve annak technikai és társadalmi valóságát. Az EDF az ipari társadalmak evolúciójának egészét egy fekete dobozba helyezi, és azt saját előnyére használja fel. E köztulajdonban álló vállalkozás ideológusai szerint a világháborút követő évekre jellemző felpörgött fogyasztás

korának vége. Ennélfogva a jövőbeli termelés irányának számításba kell vennie az emberi boldogságot és az életminőséget. Ebből a jövőbeli társadalomra vonatkozó vízióból az ideológusok azt a következtetést vonták le, hogy a benzinnel működő autónak – ami a legjobban szimbolizálja az önmagáért való növekedés sikereit és zsákutcáit – vége. Az EDF szerint le kell vonni tehát a következtetéseket a szükségszerű társadalmi és gazdasági evolúcióból, és fokozatosan lecserélni a belső égésű motorokat elektromos autókra.

A társadalmi világ fejlődési folyamatainak meghatározása után az EFG a technika evolúcióját definiálja, amit körültekintően elkülönít a társadalmi világ fejlődésétől: egy újabb vitathatatlan és kikerülhetetlen fekete dobozról van szó. Az EDF úgy döntött, hogy az elektromos autót (a VEL-t) a generátorokkal kapcsolatos problémaként fogja fel. Miután ezeket a kiindulási elveket lefektették, az EDF lehetséges döntéseket jelölt ki – amelyeket találón „csatornáknak” nevezett el. A csatornákkal – minden esetben megkerülhetetlen módon – termelőket, laboratóriumokat, ipari létesítményeket és – ami a legfontosabb – időrendeket kapcsoltak össze. Az akkumulátorokat – amennyiben ez vagy az a cég megfelelő színvonalon kifejleszti őket – 1982-ig lehet használni; az 1982–90 közötti évek cink-nikkel akkumulátorok és a cink légcseré-generátorok uralmáról fognak szólni; az 1990-es évektől kezdve pedig rendelkezésre állnak majd az üzemanyagcellák. Ezeket a sorrendbe illeszkedő választásokat az EDF mérnökei, vezetői és ideológusai szedték össze különböző helyeken és kontextusokban megtalálható, szétszóródott elemekből. A szétszóródott részekből az EDF szabályozott sorrendeket és csatornák hálózatait hozta létre.

Az EDF nem elégedett meg azzal, hogy párhuzamos kapcsolatokat teremtsen az általános társadalmi fejlődés és a technika csatornáit között, hanem hozzálatott azon termékek, illetve igények egyszerű nyelvre való fordításához, amelyeket egyrészt az ipari vállalatok mindenképpen gyártani szeretnének, másrészt amelyeket az ügyfelek és a fogyasztók szükségszerűen éreznek. Az EDF hatalmas piacot, a könnyű kereskedelmi járművek piacát jósolja az akkumulátoroknak. A cinkakkumulátorok mindenképpen vonzóak lesznek az elektromos taxik számára, míg az üzemanyagcellák bizonyosan meg fogják hódítani az egész autópiacon.

Az EDF néhány év leforgása alatt szervezési csatornák, részlegek és fejlesztések erejével nagy szá-

mű aktor határozott vágyát, technikai tudását, szükségleteit és rátermettségét fordítja le. Ezáltal az EDF egy valóságot strukturál egy olyan hatalmas szervezeti modell felépítésével, amelyben minden fekete doboz, minden óvatosan lehatárolt szigetecske számos nyíl segítségével kapcsolódik össze más dobozokkal. A szigetecskék el vannak zárva egymástól, a nyilak egyértelműek. Így épül fel a Leviatán. A cselekvő elmondja, mit szeretnél, mit tehetsz meg 5, 10 vagy 15 év múlva, milyen sorrendben teheted meg ezt, minek a birtoklásának fogsz örülni, és mire leszel képes. Te pedig valóban *elhiszed ezt*, azonosulsz a cselekvővel, és minden erőddel segíteni fogsz neki, ellenállhatatlan vonzódást érezve az általa létrehozott szintbeli különbségből kifolyólag. Amit Hobbes univerzális háború idején folytatott eszmecsereinek ír le, azt mi finomabban fogalmazzuk meg: egy cselekvő azt mondja, amit én szeretnék, amit én tudok, amire én képes vagyok, kijelöli, hogy mi lehetséges és mi nem, mi társadalmi és mi technikai, leírja ezek párhuzamos fejlődését, végül pedig cink-taxik és elektromos postakocsik piacának létrejöttét jósolja. Hogyan állhatnék ellen ennek, ha egyszer én éppen ezt akarom, ha ez a pontos fordítása a kimondatlan kívánságaimnak?

Egy EDF-hez hasonló aktor világosan megmutatja, hogyan épül fel a Leviatán a gyakorlatban – és nem jogi értelemben. Belebújik minden elembe, nem tesz különbséget a természet birodalmából (katalízis, az üzemanyagcellák rácsának mintázata), a gazdaság világából (belső égésű motoros autók ára, buszpiac), és a kultúra világából (városi élet, Homo automobilis, környezetszennyezéstől való félelem) érkező dolgok között. Ezeket a szétszórt elemeket egy olyan láncolatba fűzi össze, amelyben azok elválaszthatatlanul kötődnek egymáshoz. Végig kell mennünk rajta, mintha egy gondolatmenet kifejtéséről, egy rendszer felépítéséről vagy egy törvény alkalmazásáról lenne szó. Ez a láncolat vagy sorrend egy vagy több olyan *chreod*-ot ír le, amelyek meghatározzák más aktorok mozgástereit, pozícióit, vágyait, tudását és képességeit. Az aktorok vágyait és lehetőségeit csatornamederbe terelik. Ezért az EDF, akár csak az összes Leviatán, fokozatosan letétbe helyezi az interakciókat. Létrejön valami, ami mintha tartalom lenne, és valami, ami tartóedényre emlékeztet – a tartalom folyékony, a tartóedény pedig szilárd. Az akaratunk belefolyik az EDF csatornáiba és hálózataiba. Úgy sietünk az elektromotor felé, ahogyan a Szajna hőmpolyög a kövek és a vízügyi mérnökök által tervezett betoncsövek alatt. Hobbes állításával

ellentétben, e korai kikristályosodás miatt egyes cselekvők a Leviatán testének Formái lesznek, mások pedig az Anyagai.

És mégis, hiába áll ennyi minden egy aktor rendelkezésére, sosincs egyedül. Hiába próbálja átítani a társadalmat, totalizálni a történelmet és az akaratokat, mégsem lehet egyedül, mivel minden aktor izomorf, és azok, amelyek szolgálják, el is hagyhatják őt. Az EDF az egyik cselekvőnek például újraértelmezte a szerepét a szükségszerűségek összekapcsolásának hatalmas munkája során. Az akkoriban benzinnel működő autót gyártó Renault előtt – a francia ipari sikerek jelképeként – úgy tűnt, fényes jövő áll. Az EDF azonban megváltoztatta sorsát, elvette jövőjét. A Renault a városi dugókból, a szennyezésből és az ipari társadalmak jövőképből kifolyólag azon iparok szimbólumává vált, amelyeknek ütött az órája. Most már – a többi cselekvőhöz hasonlóan – meg kell változtatnia tervezett termelését. A Renault új szerepe az, hogy az EDF elektromos autói számára gyártson alvázakat. Ez a szerep illik a vállalathoz, egybevág azzal, ami a szándéka kell hogy legyen. Tehát a Renault követi az EDF kívánságait, és egész Franciaországgal együtt menetel egy totálisan elektromos jövő felé.

Eddig nem vetettük fel a kérdést, hogy az EDF szemszögéből mindez pusztán a mérnökök álma, avagy a tényleges valóság. Valójában senki nem teheti meg ezt a különbséget *a priori*, mivel éppen ez a cselekvők közötti küzdelem tétje. Ezért az elektromos autó „valóságos”. Az EDF által felkért és mozgósított aktorok pedig elfogadják a méretbeli különbséget, és ragaszkodnak ahhoz a szerephez – hogy alapjai legyenek a vállalkozásnak –, amelyet az áramszolgáltató számukra kijelölt. Ámde valami történik most, ami segít megérteni, amit a fejezet eleje óta próbálunk elmagyarázni: a relatív dimenziók megváltoznak.

Néhány év múlva a Renault mint autonóm szereplő eltűnik. A benzinmotorral együtt halálra ítélik, és nincs más választása, mint hogy új orientációt keressen tevékenységének – hacsak maga az EDF által kivetített tájkép újra nem modellezhető. De hogyan lehetséges ez? Az utóbbi néhány évben a Renault nem volt képes visszaverni az EDF jóslatait. Mindenki egyetért: a benzinmotoros autónak vége.

Hogyan lehet kinyitni ezt a fekete dobozt? Minden szociológus egyetért abban, hogy senki nem akar majd személyautót. Hogyan lehetne megfordítani ezt a helyzetet? Ki képes arra, hogy rámutasson egy olyan vállalat helyzetértékelésének technikai téve-

déseire, amelynek monopóliuma van az elektromosság termelése és elosztása felett? Ebben a helyzetben az egyetlen lehetséges kimenetel az, hogy a Renault elbukik; a legbölcsebben akkor cselekszik, ha mindent megtesz azért, hogy alkalmazkodni tudjon az új, belső égésű motor nélküli helyzethez. Ám a Renault nem kíván eltűnni; a Renault autonóm és egységes akar maradni, hogy ő dönthesse el, mi legyen az ipari világ társadalmi és technikai jövője. Amit az EDF oly szorosán összekapcsolt, azt a Renault előszere-ttel szétválasztaná. Tehát a Renault belekezd az építmény aláaknázásába, a falak felmérésébe, az elvesztett terület visszaszerzésébe, új szövetségek keresésébe. Hogyan változtathatja fikciót a Renault azt, ami – ha nem elég óvatos – a holnap valóságává válhat? Hogyan kényszerítheti rá az EDF-et, hogy a terv, ahogyan mondani szokták, „a tervezőasztalon maradjon”?

Az EDF leszögezte: a jövőben senkinek nem kell majd személyautó. És mégis, az üzemanyagárak emelkedése ellenére folyamatosan nő az autók kereslete. Ez a két elem, amelyeket az EDF erős interakcióval kapcsol össze, a gyakorlatban szétválaszthatónak bizonyul. Az olajárak és az autók iránti kereslet egyszerre emelkedhet, miközben küzdelem zajlik a környezetszennyezés és a városi dugók ellen. A Renault reményei újra életre kelnek, és máshogy fordítja a fogyasztói vágyakat: ők immár mindenáron személygépkocsikat akarnak. Emiatt a jövő ismét megváltozik; az elektromos autónak nincs természetes piaca. A szó elterjed. Az EDF Leviatánja által értelmezett természeti törvények nem ugyanazok, mint amiket a Renault lát. A fogyasztó, saját természetének köszönhetően olyan teljesítményt követel meg, többek között a sebesség, a kényelem és a gyorsulás szempontjából, amelyet az elektromos autó soha nem fog megközelíteni. Ezzel az EDF egy fő érve borult fel, kiegyenlítődött a méretkülönbség; az egyik fekete doboz kinyílt, és megszentelttellenítődött. A Renault felbátorodik. Ha az EDF társadalmi evolúcióval kapcsolatos értelmezése megdönthető, akkor mi a helyzet az elektrokémiai tudással? Talán a technikai igények is megváltoztathatók?

A Renault kitűzte a hosszú távú feladatot, hogy szétválassza az EDF létrehozta kapcsolódásokat. Minden interakciót teszteltek, minden számítást újra elvégeztek, minden fekete dobozt kinyitottak. A mérnököket újra megkérdezték, újra meglátogatták a laboratóriumokat, a jegyzőkönyveket újravizsgálták, és megkérdőjelezték az elektrokémia állapotát. Az EDF úgy döntött, hogy néhány információt leegy-

szerűsít, és rengeteg olyan számot fog használni, amelyet a Renault most már ellentmondásosnak talál. Ennek eredményeképpen a kronológia felborul. Az EDF számára a belső égésű motor volt a zsákutca, ám a Renault felfedezi, hogy az az elektronika használatával tökéletesíthető, és évtizedekig nem talál legyőzőre. Az EDF cinkakkumulátorokkal operál, ám a Renault újraszámol, felméri a becsléseket, új szakértői véleményeket kér, és végül sülyesztöbe küldi az egész tervet, tudniillik szerinte az a legjobb esetben is csak – az EDF által tervezettnél sokkal később – dömpereknél használható. Ehhez hasonlóan, amit az EDF üzemanyagcella „csatornának” nevezett, a Renault számára zsákutcát jelentett. Ahelyett, hogy egy lökést adott volna a mérnökök elképzeléseinek, csak akadályozta azokat. Akárcsak a folyásuk irányát néha meglepő módon megváltoztató kínai folyók, a kereslet és technika csatornáit megfordultak. Az ipari társadalom korábban a teljes mértékben elektromos jövő felé rohant. Most azonban méltóságteljesen folytatja eredeti irányát egy elektronikus tökéletesített belső égésű motorral a személygépkocsijában. A Renault még nagyobbra nő, a jövője annál is derűsebbnek tűnik, mint az összecsapás előtt. Az EDF mérete csökken. Azonban ahelyett, hogy újraértelmezné a közlekedést és másodhegedűssé fokozná le a Renault-t, kivonul a területről, visszavonja csapatait, azaz megváltoztatja a világot, amelyet egy mérnök álmából épített fel.

3.2 A SZOCIOLÓGIAI MÓDSZER SZABÁLYAI

Ez az összecsapás egyértelműen bemutatja, hogyan strukturálódik a Leviatán: nem tesz *a priori* különbséget az aktorok mérete, a valós és a valótlan, a szükségszerű és a lehetséges, a technikai és a társadalmi között. Minden benne van ezekben a küzdelmekben, amelyek a Leviatánt strukturálják: a technikák helyzete, a társadalmi rendszer természete, a történelem evolúciója, a cselekvők dimenziói és maga a logika. Amint a szociológia nyelvezete elkerüli azt a feltevést, miszerint *a priori* különbség van a cselekvők között, a küzdelemben részt vevő felek azon nyomban a Leviatán mögött álló alapelvekként lepleződnek le. Szociológiai elemzésre ugyanakkor szükség van, mivel ez az, ami a kapcsolódásokat és a felbomlásokat követni képes – követi ezeket, bárhol legyen is létrehozásuk helye. A cselekvők egyének millióiból álló blokkokba kötődhetnek be, szö-

vetségre léphetnek vassal, homokszemekkel, neuronokkal, szavakkal, véleményekkel és érzésekkel. Mindennek kevés jelentősége van, amennyiben épp akkora szabadsággal lehet nyomon követni őket, ahogyan maguk is cselekszenek. Nem elemezhetjük a Leviatánt, ha egy bizonyosfajta kapcsolódást, például emberek emberekkel való szövetségét, vasnak vassal, neuronnak neuronnal való összekapcsolódását, vagy a tényezők bizonyos méretét előnyben részesítjük. A szociológia csak akkor lesz életteli és termékeny, ha *legalább olyan merészen vizsgálja meg az összekapcsolódást, ahogyan az őket létrehozó cselekvők tették.*

Az imént leírt primordiális összecsapásokban valóban vannak vesztesek és győztesek – legalábbis ideiglenesen. A mi módszerünket csak az érdekli, hogy lehetővé tegye-e a variációk mérését, és a győztesek megjelölését. Ezért helyezünk hát olyan nagy hangsúlyt arra, hogy ugyanúgy tekintsünk rájuk, és hogy hasonló fogalmakkal éljünk velük kapcsolatban. Milyen fogalom teszi azonban lehetővé számunkra, hogy az aktorok minden kapcsolódását és szétválását kövessük, megértsük győzelmeiket és vereségeiket anélkül, hogy elismernénk ezek szükségességét? Egy cselekvő, mint láttuk, akkor válik erősebbé, ha több elemhez kapcsolódik szorosán – és természetesen minél gyorsabban le kell hogy tudja választani azokat az elemeket, amelyek időközben más aktorokhoz szegődtek. Ezért ereje a leszakadás és összekapcsolás képességében rejlik.²⁴ Általánosabban kifejezve, az erő beavatkozás, értelmezés és érdek (*intervention, interpretation, interest*), ahogyan Serres meggyőzően leírta.²⁵ Egy cselekvő annyiban erős, amennyiben be tud avatkozni. De mi a beavatkozás? Térjünk vissza a Leviatánhoz: Te békét akarsz, akárcsak én. Kössünk egy szerződést. Térjünk vissza a páviánokhoz: Sára mogyorót eszik. Erzs megjelenik, kiszorítja őt, átveszi a helyét és elveszi tőle a mogyorót. Térjünk vissza az EDF-hez: egy laboratórium üzemanyagcellát kutat. Megkérdezik a mérnököket, majd leegyszerűsítik és összefoglalják tudásukat: „15 év múlva lesz üzemanyagcellánk”. A Leviatán még egyszer: szerződést kötöttünk, de egy harmadik fél jelent meg, aki nem tisztel egyikünket sem, és mindkettőnkől lop. A páviánok újra: Sára ugat egyet, ez felkelti hűséges barátja, Béla figyelmét. Csatlakozik Sárahoz, és kiszorítja Erzsit. A mogyoró leesik a földre, és Béla kapja fel. Az EDF újra: a Renault mérnökei újraolvassák a szakirodalmat, és megváltoztatják a végkövetkeztetést: „Nem lesz 15 év múlva üzemanyagcellánk”. Ez még mindig a „mindenki mindenki

elleni harca”. Ki fog *győzni a végén*? Aki stabilizálni tudja a hatalmi viszonyok egy bizonyos állapotát azal, hogy a lehető legnagyobb számú, visszafordíthatatlanul összetartozó elemet kapcsolja össze. És mit értünk „összekapcsolás-on”? Ismét visszatérünk a Leviatánhoz. Két cselekvő csak akkor válik elválaszthatatlanná, ha egyé válnak. Éppen ezért az akaratum szükségyszerűen egyenlő. Az, amelyikük az egyenlőséget a kezében tartja, a hatalom titkát tartja kezében. Az egyenértékek összjátékán keresztül az eddig szétszórt elemeket egy egészbe lehet illeszteni, ami segít stabilizálni a többi elemet.

3.3 „TÜSSZENTÉSE NYOMÁN VILÁGOSSÁG RAGYOG, SZEME OLYAN, MINT A HAJNAL SZEMPILLÁJA” (JÓB: 41,10)

Szemben a szociológus által leleplezett Leviatánnal, Hobbesnál egy kellemesen idealizált alakkal találkozunk:

A művészet azonban még többre képes, a természet ésszel felruházott, legnagyobb szerűbb alkotását, az embert is utánozni tudja. Mert a művészet teremtette meg a Népközösségnek vagy az államnak nevezett nagy LEVIATÁNT, ez pedig nem egyéb, mint mesterséges ember, bár természetes mintaképénél – amelynek védelmére és oltalmazására szánták – jóval nagyobb méretű és erejű, s benne a szuverenitás a mesterséges lélek, amely az egész testet élettellel tölti meg és mozgatja; a tisztségviselők, valamint a törvényhozó és végrehajtó hatalom többi képviselői a mesterséges izületek.²⁶

A Leviatán egy test, amelyet egy gép képe formáltak. Egyetlen szerkezeti elv (egy mérnök terve) és egyetlen homogén metafora uralja őt, az automatát. A valódi Leviatán azonban sokkal szörnyűsegebb ennél. Gép-e a Leviatán? Az, de mi lenne egy gép működtető nélkül? Nem lenne több egy darab vasnál. Tehát az automatizálás metaforája nem helytálló. Ha a gép mozgatni, építeni és javítani tudja magát, élőnek kell lennie. Lépünk tovább a biológia területére. Mi egy test? Ismét egy gép, melynek több fajtája van: termikus, hidraulikus, kibernetikus, adatfeldolgozó – a működtető megint csak hiányzik. Állíthatjuk-e végül, hogy kémiai cserék és fizikai interakciók összességéről van szó? Összehasonlíthatjuk a piaci érdekekkel, avagy egy átváltási rendszerrel? Minek feleltethető

meg a közgazdaság területén? Megint csak kémiai folyamatoknak, amelyek pedig egymással harcoló erők mezejének. A Leviatán olyan szörny, amelynek lényege semmilyen, általunk általában használt nagy metaforában nem stabilizálódhat. Egyidejűleg gép, piac, kód, test és háború. Az erők néha úgy közvetítődnek, mintha gép volna, néha szervezeti modellek viselkednek úgy, mintha kibernetikai visszacsatolások lennének. Néha szerződés van, néha pedig automatikus transláció. Ám soha nem lehet az elemek mindegyikét leírni csupán egyetlen metaforával. Mint Arisztotelész kategóriáinak az esetében: ha valamelyikük értelmét akarjuk kifejezni, egyik metaforáról a másikra ugrálnunk.

A Leviatán egy másik értelemben is szörnyeteg. Amint láttuk, nemcsak egy, hanem sok Leviatán lehetséges, amelyek mindegyike egymásba kapcsolódik, akárcsak a kimérák, és egytől egyig együttes valóságukat és programjukat képviselik. Némelykor egyeseknek olyannyira sikerül eltorzítani a többieket, hogy úgy tűnik, egyedül ők maradtak ebben a mesterséges testben. A Leviatán azért is szörnyű, mert Hobbes kizárólag szerződésekből és ideális, minden bizonnyal meztelen férfiak testéből építette fel. Mivel azonban az aktorok akkor diadalmaszkodnak, ha emberi testeken kívül más elemekkel is összekapcsolódnak, az eredmény ijesztő. Acéllemezek, paloták, rituálék és megrögzött szokások lebegnek e hússzínű, kocsonyás massa felszínén, amely egyszerre működik úgy, mint a gépek fogaskerekei, a piacon végbemenő cserefolyamatok és a villanyírógép monoton kattogása. Néha a gyárakból vagy technikai rendszerekből származó elemeket olyan erők fedezik fel és csonkítják meg, amilyeneket nem is láttunk korábban. Ezek az erők aztán felveszik egy kiméra körvonalát, amit aztán a többi erő azonnal csonkítani kezd. Sem Jób, sem a teratológusok nem láttak még ilyen borzasztó szörnyetegeket.

Nem lehet nem megrémülni ettől a primordiális küzdelemtől, amely az összes olyan elméleti keretet magában foglalja, amit a politikai filozófia, a történelem és a szociológia vitathatatlannak tart. Nem lehet nem megjedni attól a dagályos beszéd-től, amit a Leviatánok önmagukról mondanak. Bizonyos napokon, bizonyos emberek számára lehetővé teszik, hogy meghallgassák vagy szétszereljék őket (attól függően, hogy aznap épp test-forma vagy épp gép-forma felvétele mellett döntenek). Olykor tetszhalottak, vagy azt mutatják, hogy romokban hevernek (épület-metafora), hullák (biológiai metafora), vagy egy ipari régészeti múzeumból előkerült ócskavasdarabok. Más-

kor pedig nem lehet átlátni rajtuk, és örömük telik abban, hogy szörnyűségesek és kiismerhetetlenek. A következő pillanatban megváltoznak, és – közönségtől függően – vagy kinyújtóznak a kanapén és elsuttogják legtitkosabb gondolataikat, vagy a gyónató fülke árnyékában, de beismerik hibáikat, és bánják, hogy túl kicsik vagy túl nagyok, túl régiek vagy túl újak, túl erősek vagy túl szelídek. Még azt sem mondhatjuk, hogy folyamatos metamorfózis állapotában lennének, mivel csak részletekben és lassanként változnak; a súlyként rájuk nehezedő hatalmas technikai eszközök – beteljesítve létrehozásuk célját – pontosan szabályozzák őket.

Ezek az egymásra rétegződő Leviatánok egy nagy metropolisz állandósult építkezési területeire emlékeztetnek. Nincs építész, aki irányítana, és nincs terv, még a legátgondolatlanabb sem. De minden városháza és minden elöljáró, minden király és minden próféta azt állítja, hogy rendelkezik ezzel a tervvel, és kezében tartja a történet fonálát. Teljes negyedekeket jelölnek ki, utakat nyitnak meg ezen átfogó tervek alapján, amelyeket azonban hamarosan visszaszorítanak más küzdelmek és akaratok, mígnem csupán egy korszak, egy egyén sajátos és önző megnyilvánulásává válnak. Folyamatosan – bár soha nem mindenhol egyszerre – új utcákat nyitnak, házakat alapoznak meg, csatornákat ásnak. Korábban régimódinak tartott kerületeket újítanak fel; más modern épületek kimennek a divatból és lepusztulnak. A hagyatékunkon, a közlekedés módozatain és a követendő útvonalakon hadakozunk. A fogyasztók meghalnak, mire mások váltják fel őket, ám az áramkörök felismerik őket, így az információátvitel zavartalanul működik tovább. Olykor egyesek visszavonulnak, beletörődnek a mások által már eldöntött sorsukba. Más egyéni cselekvőként határozza meg magát, ám semmi másra nem akar változtatni, mint a lakás elosztásán, vagy a hálószoba tapétáján. Néhol épp olyan aktorok, akik mindig is mikroaktorokként definiálták magukat, összeállnak más cselekvőkkel, elvonulnak a városházához, ahol másképpen gondolkodó építészeket toboroznak. Ezzel elérik, hogy más irányba menjen a sugárút, vagy hogy lebontsanak egy makroaktor által épített tornyot. Máskor, mint Párizs központjában a híres „trou des Halles” esetében, 600 alternatív projektet nyújtanak be. Egy apró cselekvő makroaktorrá válik, mint a francia óvodás vers: „A macska felborítja a lábost, a lábost felborítja az asztalt, az asztal felborítja a szobát, a szoba felborítja a házat, a ház felborítja az utcát, az utca felborítja Párizst: Párizs, Párizs, Párizs elesett!” Nem

tudhatjuk, hogy ki nagy és ki kicsi, ki erős és ki gyenge, ki forró és ki hideg. A hirtelen megeredő nyelvek, és a váratlanul felbukkanó fekete dobozok egy várost hoznak létre, megszámlálhatatlanul sok Leviatánt, a bestiák vagy a pokol bugyrainak gyönyörűségét.

Hobbes Leviatánja valóban maga a paradicsom ahhoz képest, amit itt leírtunk. A páviánok Leviatánja az örök gyerekkor álmát megvalósító társadalomnak tűnik, a szép savanna vadonjában. Az a szörny, amelynek mi a részei vagyunk, amelyben mi élünk, és amelyet mi alakítunk, egészen más dalt énekel. Ha Weber és az ő intellektuális leszármazottai úgy látták, hogy ez a szörny „elvarázstalanodott”, ez csak azért lehetett, mert hagyták magukat megfélemlíteni a makroaktörök és technikáik által. Ezt fogjuk most megmutatni.

4. ÖSSZEGZÉS: LEVIATÁN, A SZOCIOLÓGUS

Ahhoz, hogy nőni tudjunk, mások akaratát kell megszerezni. Ehhez le kell fordítanunk, amit ők akarnak, és úgy kell eldologiasítanunk ezt a translációt, hogy többé ne vágyakozhassanak semmi másra. Hobbes a transláció ezen folyamatát az általunk „politikai reprezentáció” néven ismert fogalomra korlátozta. A szétszóródott akaratokat összegzi a szuverén, aki azt mondja, amit mi akarunk, és akinek szava a törvény, aminek nem lehet ellentmondani. Ám már nagyon sok idő eltelt azóta, hogy a politikai képviselet önmagában elég lett volna a sokaság vágyának lefordításához. A politikatudomány után már a közgazdaság tudománya sem csak azt tudja, hogy a Leviatánt alkotó emberek mire vágnak, hanem azt is, hogy mennyit érnek. Ebben a tanulmányban nem foglalkozunk a politikatudománnyal vagy a közgazdaságtannal. A kései jövevényekkel, a szociológusokkal foglalkozunk, akik – kérdőívek, kvantitatív és kvalitatív kutatások segítségével – nem csupán a cselekvők akaratát fordítják le, és nem csupán azt, hogy mennyit érnek, hanem azt is, hogy *mik ők*. A szétosztott információk – kérdőívekre adott válaszok, anekdoták, statisztikák és érzések – alapján a szociológus értelmezik, kitapogatják, beépítik és megállapítják, hogy kik az aktorok (osztályok, kategóriák, csoportok, kultúrák stb.), mit akarnak, mi érdekli őket, és hogyan élnek. A nép saját maguk által kijelölt szóvivőjeként már több mint egy évszázada átvették Hobbes szuverénjének szerepét: a hang, amely a maszk mögül kihallatszik, az övék.

4.1 LEVIATÁN, A SZOCIOLÓGUS

Végigkövettük a politikai Leviatán szerződéses megalakulását, a majom-Leviatán létrejöttét, és végül a szörny-Leviatán felépülését. Most lássuk, hogyan konstituálódik a szociológus-Leviatán. Előrebocsátva mindenesetre leszögezhetjük, hogy a Leviatánok a szociológiákhoz hasonlóan jöttek létre, és viszont.

Tehát mit csinálnak a szociológusok? Egyesek azt állítják, hogy létezik egy szociális rendszer. Ez az interpretáció azonban olyan koherenciával ruházza fel a translációs folyamatokat, amellyel valójában nem rendelkeznek. A rendszer létezésének kinyilatkoztatásával pusztán megerősítjük azokat az aktorokat, amelyek az erők lefegyverzése által rendszereznek és egyesítenek. Természetesen, mint láttuk, a Leviatán működése különleges: minden rendszer, minden totalitás, önmaga korlátozása nélkül, *hozzáadódik* a többihez, és ezzel egy ezerfejű, ezer rendszerű hibrid szörny jön létre. Mi mást csinál a szociológus? Értelmezi a Leviatánt, például azt mondja, hogy az egy kibernetikus gép. Tehát minden összekapcsolódást úgy írják le, mint a mesterséges intelligencia áramköreit, és a translációkat „integrációknak” nevezik. Itt is a leírás ezen típusa építi fel a Leviatánt: büszke lesz rá, hogy gépnek nevezték, és azonnal – mint bármelyik gép – erőket és mechanikus mozgásokat kezd közvetíteni. Természetesen ez az értelmezés hozzáadódik a többihez, és viaskodik azokkal. A Leviatán – néha, néhol – egy hagyományos (és nem egy kibernetikus) gép, akárcsak egy test vagy egy piac, egy szöveg, netalán egy játék. Mivel minden interpretáció azonnal és egyidejűleg hatni kezd rá – gépként, kódként, testként vagy épp piacként való értelmezésétől függően –, az erők működésbe lépnek és átalakulnak (*performing, transforming*): az eredmény ismét egy szörnyeteg lesz, amely egyidejűleg gép, torzszülött, isten, szó és város. Mit tehetnek a szociológusok? Például mondhatják, hogy kizárólag „a társadalmi kutatására korlátozzák magukat”. Azaz, a Leviatánt a realitás különböző szintjeinek megfelelően felszelelik, és figyelmen kívül hagyják például a gazdasági, politikai, technikai és kulturális szempontokat. Az ezeket tartalmazó fekete dobozok tehát lezárva maradnak, a szociológusok pedig nem nyithatják ki őket anélkül, hogy kilépnének tudományos mezejükből. A Leviatánok fellélegezve dorombolnak, mivel, miközben társadalmi részüket vizsgáljuk, a struktúrájuk eltűnik a szemünk elől. Természetesen tudjuk (lásd EDF), hogy nincsen olyan erős aktor, amely

döntéseinek és kapcsolódásainak összességét egyszer és mindenkorra technikai valóságként lehetne kezelni. A többi, szintén szociológusok által segített cselekvő visszacsap, és újrarajzolja a társadalmi, technikai, gazdasági és kulturális dimenziók közötti határvonalakat. Az eredmény itt is hasonló: az egymással szemben álló szociológusok egymás Leviatánjait ütik, amelyek Frankensteinéhez hasonló sebeket kapnak. Mi mást csinálnak a szociológusok? Mint mindenki más, folyamatosan azt próbálják meghatározni, hogy ki beszéljen. Felveszik egy munkás, egy prostituált vagy egy öreg mexikói visszaemlékezéseit; interjúkat készítenek; a világ minden témájában nyitott és zárt kérdőíveket szórnak szét; szüntelenül a tömegek véleményét kutatják. Minden alkalommal, amikor értelmezik a kutatásaikat, a Leviatánt látják el információval. Minden alkalommal egy egységet konstruálnak, meghatároznak egy csoportot vagy identitást, akaratot tulajdonítanak valakinek.²⁷ Amikor elmagyarázzák, mi történik, akkor a szociológus – ahogyan Hobbes mint szuverén és mint szerző mondaná – új identitást, meghatározásokat és akaratot ad a küszködő Leviatánnak, ami lehetővé teszi más cselekvőknek, hogy növekedjenek vagy épp összemennek, elbújjanak vagy megmutassák magukat, terjeszkedjenek vagy zsugorodjanak.

Mint mindenki más, de éppen ugyanazon cél érdekében, a szociológusok is megdolgozzák a Leviatánt. Az a munkájuk, hogy meghatározzák a Leviatán természetét, akár egyedi, akár több van belőle; mit akarnak, és hogyan alakítják át magukat, hogyan fejlődnek. Ez a jellegzetes feladat egyáltalán nem ritka. A Leviatánról nem folyik – hogy régiesen fejezzük ki magunkat – „metadiskurzus”. Amikor egy szociológus ír a Leviatánról, maga is nő vagy összemegy, makroaktorrá válik (vagy sem): terjeszkedik, mint Lazarsfeld,²⁸ vagy a piacnak egy eldugott sarkába költözik be. Mitől növekednek vagy zsugorodnak? A többi cselekvőtől, akik érdekeit, vágyait és erőit többé-kevésbé sikeresen fordítják le, akikkel szövetkeznek és akikkel összekülönböznek. Az időszaktól, a stratégiáktól, az intézményektől és a kereslettől függően a szociológus munkája addig nőhet, amíg mindenki ugyanazt mondja a Leviatánról, vagy épp addig zsugorodhat, amíg csak egy brit egyetem három PhD diákja tud róla. A szociológusok nyelvhasználatának nincs kitüntetett viszonya a Leviatánnal. Ők dolgoznak rajta. Tegyük fel, azt állítják, hogy a Leviatán egyedi és rendszerű, amelynek kibernetikus, hierarchikusan integrált alrendszerei vannak. Ezt vagy elfogadják, vagy sem, vagy elterjed, vagy sem, vagy forrásként hasz-

nálják fel mások, vagy sem. A Leviatánról alkotott definíció sikere semmit nem mond a Leviatán természetéről. Egy birodalom születik, ez esetben Parsonsé, és ez minden. Ugyanigy, ha az etnometodológusok meggyőzik kollégáikat arról, hogy nincsenek makroaktorok, az még semmit nem bizonyít azok létezéséről. A szociológusok nem jobbak és nem rosszabbak bármelyik másik aktornál. Nem külsőbbek és nem belsőbbek, nem tudományosabbak vagy tudománytalanabbak.²⁹ Átlagosak, túlságosan is átlagosak.

4.2 HOGYAN ESSÜNK KÉT HIBA KÖZÉ

Mint láttuk, a makroaktor fekete dobozokon ülő mikroaktor; olyan erő, amely képes oly sok másik erővel összekapcsolódni, hogy végül „egy emberként” cselekedjen. Az eredményként létrejövő makroaktort definíciószerűen nem bonyolultabb megvizsgálni, mint egy mikroaktort. A növekedés csak akkor lehetséges, ha valaki képes hosszasan fennálló erővel összekapcsolni magát, és így létezését le tudja egyszerűsíteni. Ennélfogva a makroaktor legalább olyan egyszerű, mint egy mikroaktor, *hiszen különben nem lett volna képes nagyobbá válni*. Nem közelítjük meg jobban a társadalmi valóságot sem a mikro-tárgyalásokhoz való leereszkedéssel, sem a makroaktorokhoz való felemelkedéssel. Magunk mögött kell hagynunk az előítéleteinket, amelyek miatt azt hisszük, a makroaktorok bonyolultabbak a mikroaktoroknál. Ennek az ellentéte is igaz lehet, ahogy azt a páviánoknál láttuk. A makroaktor csak akkor tud nőni, ha leegyszerűsíti magát. Önmaga leegyszerűsítésével megkönnyíti a szociológus munkáját is. Nem nehezebb tankokat küldeni Kabulba, mint felhívni a 999-et. Nem nehezebb leírni a Renault-t, mint a houstoni rendőrség titkárságán a telefonokat kezelni. Ha nehezebb lenne, akkor sem a tankok nem mozognának, sem a Renault nem létezne. Nem lennének makroaktorok. A szociológusok állítása, miszerint a makroaktorok bonyolultabbak a mikroaktoroknál, elveszi a kutatók kedvét az elemzéstől, és lehetetlenné teszi, hogy lelepleződjön a makroaktorok növekedésének titka: ami abban áll, hogy gyerekesen egyszerűvé teszik a működésüket. A király nem csupán meztelen, hanem egy gyerek, aki (néha felnyíló) fekete dobozokkal játszik.

A másik, a szociológusok által túl gyakran elfogadott előítélet szerint az egyéni mikro-alkudozások igazabbak és valóságosabbak, mint a makroaktorok

távoli és absztrakt struktúrái. Ez esetben is csak azt tudjuk mondani, hogy ennél semmi nem áll távolabb a valóságtól, mivel a makroaktorok strukturálásának hatalmas munkájában szinte minden erőforrást felhasználnak. Az egyéneké csupán a maradék. Amit a szociológusok olyan lelkesen tanulmányoznak, az egy lefogyott és vérszegény létforma, amely próbálja a zsugorodó bőrét kitölteni. Egy makroaktorok által strukturált világban nincs szegényesebb és absztraktabb, mint az egyéni szociális interakció. Az álmodozók, akik az egyén alapján strukturálnák újra a makroaktorokat, egy még szörnyűsebb testhez fognak eljutni, hiszen ki kell hagyniuk a megkeményedett részeket, amelyek lehetővé tették a makroaktoroknak, hogy leegyszerűsítsék az életüket, és elfoglalják az egész teret.

4.3 TÖBB MINT EGY SZÖRNY, MÁSFÉL SZÖRNY

Mi hát egy szociológus? Valaki, aki összekapcsolódásokat és felbomlásokat tanulmányoz, tehát mindazt, ami magából a „társadalmi” kifejezésből adódik. Emberek közötti kapcsolódásokat? Nem csak, hiszen az emberek közötti társulások már hosszú ideje kiszélesedtek, és más szövetségesek – szavak, rituálék, vas, fa, vetőmag és eső – felé is nyitottak. A szociológus minden összekapcsolódást vizsgál, de különösen a gyenge interakciók erőssé válását, és fordítva. Mindez azért különösen érdekes, mert ebben az esetben az aktorok relatív dimenziói megváltoznak. Amikor a „vizsgálódás” kifejezést használjuk, akkor egyértelművé kell tennünk, hogy itt természetesen nem tudásról van szó. Minden információ átalakulás, egy olyan operáció, amely a Leviatán testében és arra vonatkozva megy végbe.

Ha két hiba közé esünk, nem szeretnénk egy távoli bolygóra visszavonulni. Ami a többiek számára igaz, az számunkra is az. Mi is a Leviatánnal foglalkozunk, mi is el akarjuk adni fogalmainkat, mi is szövetsége-

seket és kapcsolódásokat keresünk, és a felől döntünk, kinek kívánunk a kedvére tenni, és kinek nem. A szint- és méretkülönbségek adottként való elfogadásával a szociológus szentesíti a múltbeli, jelenlegi és jövőbeli győzteseket, bárkiről legyen is szó; az erősek kegyeit élvezzi, mivel a valóságosnál értelmesebbnek állítja be őket. Azáltal, hogy a szociológus az összekapcsolódások elemzését kizárólag a fennmaradó társadalmira korlátozza, a fekete dobozokat hivatalos pecséttel látja el, és ismét azt garantálja, hogy az erősek biztonságban, a békések pedig a temetőben maradnak – hermetikusan lezárt fekete dobozokban, ahol már a férgek eszik a testüket.

A szociológus számára a módszer kérdésének lényege az, hogy hová helyezi el magát. Akárcsak maga Hobbes, ő is azon a ponton áll, ahol a szerződést megkötik, ahol az erőket lefordítják, és ahol a technikai és a szociális közötti különbséget kiharcolják, ahol a visszafordíthatatlan visszafordíthatóvá válik, és ahol a *chreod*-ok megváltoztatják irányukat. Ezen a ponton egészen kevés energia is elég ahhoz, hogy rengeteg információt szerezzünk az újszülött szörny növekedéséről.

Az ilyen pontokat választó szociológusok többé már nem mások szolgálói vagy testőrei. Szükségtelen többé a mások által visszautasított Leviatának testét boncolgatniuk. Immár nem kell a társadalmi világ egészét uraló hatalmas fekete dobozoktól félniük, nincsenek szellemlétre kárhozzátva, nem fagyosak, akár a vámpírok, akiknek fából van a nyelvük, és nem hajkurásszák a „társadalmi”, mielőtt az megalvadna. A szociológusok – teratológusok – meleg és fényes helyekre költöztek, ahol a fekete dobozok kinyílnak, ahol a visszafordíthatatlan visszafordul, és a technika életre kel; olyan helyekre, amelyek elbizonytalanítják a megfigyelőt azzal kapcsolatban, hogy mi a kicsi és mi a nagy, mi a technikai és mi a társadalmi. Azt az áldott helyet foglalják el, ahol a megbízók elárult és lefordított hangjai, azaz a társadalmi test Anyagai a Hobbes által leírt szuverén cselekvő hangjává, azaz a társadalmi test Formájává válnak.

Jegyzetek

1. Thomas Hobbes: *Leviatán*. Budapest, Magyar Helikon, 1970. 111. o.
2. Uo. 138. o.
3. Uo. 139. o.
4. Uo. 149. o.
5. Uo. 138. o.
6. Ezt a fogalmat Michel Serres alkotta meg a *La Traduction, Hermes III.*-ban (Paris: Ed. de Minuit, 1974) és Michael Callon alkalmazta a szociológiában:

„L'Opération de traduction”. In M. Roqueplo (szerk.): *Incidente des rapports sociaux sur le développement scientifique et technique*. Paris: CNRS, 1975.

7. R. Girard: *Des Choses cachées depuis la fondation du monde*. Paris, 1978. Girard áldozata sem több a transláció vagy a szerződés egy fajtája komoly és kegyetlen változatánál. Nem alapozhat meg más formákat.

8. „Aktor”-on vagy „cselekvő”-n innentől kezdve A. Greimas (*Dictionnaire de semiotique*. Paris: Hachette, 1979) definícióját értjük: „bármilyen diskurzus egy-

sége, amely szerepet tölt be”; akárcsak az erő fogalma, ez sem korlátozódik az emberre.

9. Lásd a pszichoanalízis pusztító kritikáját G. Deleuze-tól és F. Guattaritól: *L'Anti-Oedipe, capitalisme et schizofrenie*. Paris: Ed. de Minuit, 1972. Számukra nincs méretbeli különbség egy gyerek álmái és a hódító birodalma között, vagy a család élettörténete és a politikátörténet között. A tudattalan egyébként sem „egyéni”, tehát a legfelsőbb álmunkban is a teljes politikai testben cselekszünk, és fordítva.
10. Ezen a ponton, akárcsak mások, C. B. Macpherson (*The Political Theory of Possessive Individualism: Hobbes to Locke*. Oxford: Clarendon Press, 1962) sem értette meg Hobbes eredetiségét. Nem a marxizmus segít megérteni, hogy mi van Hobbes elméletén túl, ellenkezőleg, az utóbbi segíthet megérteni, hogy mi van az előbbi mögött.
11. Például A. Cicourel (*Method and Measurement in Sociology*. New York: Free Press, 1964) jól mutatja azokat a követelményeket, amelyek megkötik a megfigyelő kezét. Az etnometológusok azóta tovább növelték annak korlátait, hogy mit mondhatunk a társadalomról.
12. Ez a rész egy folyamatban lévő, a primatológia szociológiájáról szóló kutatáson alapul, amelyet egyikünk folytat (B. L.). E fejezet nagy részét Shirley Strum munkája ihlette. Semmiképpen nem felelős azért, hogy ilyen helyzetbe hoztuk a páviánjait, csupán az állati szociológia forradalmian új felfogásáért. Közvetlen hivatkozások, lásd S. Strum: *Life with the Pumphous-Gang*. National Geographic, May 1975; *Interim Report on the Development of a Tradition in a Troop of Olive Baboons*. Science, 1975, 187. o.; *Agnostic Dominance in Male Baboons – An Alternate View*. A primatológia és a politikai filozófia közötti kapcsolatáról lásd Donna Haraway: *Animal Sociology and a Natural Economy of the Body Politics*. Signs, 1978. 4/1.
13. Kivéve természetesen a rovarokat, Hobbes: *Leviatán*. Budapest, Magyar Helikon, 1970. 147. o.
14. Hobbes: *Leviatán*. Budapest, Magyar Helikon, 1970. 112. o.
15. Két általános bevezető írás, lásd H. Kummer: *Primate Societies*. New York: Aldine, 1973 és T. Rowell: *Social Behaviour of Monkeys*. London: Penguin, 1972. Atörténelmi háttérhez lásd D. Haraway: *Animal Sociology and a Natural Economy of Body Politic*; és *Signs of Dominance: From Physiology to a Cybernetics of Primate Societies*.

16. S. Strum: *Agnostic Dominance in Male Baboons – An Alternate View*.
17. Ez már H. Kummer idézett műveiben is egyértelmű volt.
18. Ez így van a Kummer által használt bourdieui szociológia esetében, vagy a befektetések védelméről szóló szociobiológiai mítoszról.
19. Hobbes: *Leviatán* az embereknél, és S. Strum: *Agnostic Dominance in Male Baboons – An Alternate View* a páviánoknál.
20. Lewis Mumford: *Myth of the Machine* (New York, Harcourt, 1966. Magyarul: *A gép mítosza*. Budapest, Európa, 1986.) kísérletet tesz a különböző fajta anyagok integrációjára, de két nagy hibát vét: egyrészt ragaszkodik a gép metaforájához, ahelyett hogy lebontaná azt; másrészt adottnak veszi a megagépezet méretét, ahelyett hogy végigkövetné annak genealógiáját. Ugyanez mondható el A. Leroi-Gourhan (*Le Geste et la parole*, Paris: Albin Michel, 1964) könyvéről, bár ő legalább megpróbálja eloszlatni a technika és a kultúra közötti határokat, ám ennek ellenére egyfajta különválasztást és determinizmust részesít előnyben.
21. C. H. Waddington (*Tools For Thought*, London, Paladin, 1977).
22. Michael Callon (*De Problèmes en problèmes: itinéraire d'un laboratoire universitaire saisi par l'aculture technologique*, Paris: CORDES, 1978; Rapport sur le véhicule électronique, Paris, CORDES: 1978).
23. Teljesebb leíráshoz lásd F. Nietzsche: *The Will to Power*. New York: Garden Press, 1974. (Magyarul: *A hatalom akarása*. Budapest, Cartaphilus, 2007.) G. Deleuze és F. Guattari: *Mille Plateaux*. Paris, Ed. de Minuit, 1978., B. Latour: *Irréductions: précis de Philosophie*. Paris, Chélateur, 1981.
24. Hobbes: *Leviatán*. Budapest: Magyar Helikon, 1970.
25. Michel Serres: *Le Parasite*. Paris: Grasset, 1980.
26. Hobbes: *Leviatán*. Budapest: Magyar Helikon, 1970. 7. o.
27. Lásd például Luc Boltanski: *Taxinomie sociale et lutte de classe*. Actes de la recherche en sciences sociales. 1979 (29).
28. Michael Pollak: *Paul Lazarsfeld, une Multinationale des Sciences Sociales*. Actes de la recherche en sciences sociales, 1979 (25).
29. A puha és a kemény tudományok közötti különbség hiányáról lásd B. Latour és S. Woolgar: *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. London: Sage, 1979.

Mark Harman, a legfiatalabb európai fakir Monopolyt játszik testvéreivel